

Kitap Tanıtmalar:

PAVEL DOLUKHANOV, *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı*, (Çeviren Suavi Aydın), İmge Kitabevi, Ankara, 1998. 122 şekil ve harita, 14 tablo.

Ortadoğu, siyasal bilimciler açısından olduğu kadar tarih ve coğrafya araştırmacıları için de üzerinde çalışılması oldukça zor coğrafi bölgelerdendir. Ortadoğu'nun sınırları üzerinde dahi bir fikir birliği yoktur. Eski SSCB Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü üyelerinden Pavel Dolukhanov'un bu eserinde Ortadoğu, Anadolu dahil olmak üzere Doğu Akdeniz kıyıları, Arabistan Yarımadası, Mezopotamya, Kafkasya, İran ve Eski SSCB'nin güney kesimleri kabul edilmiştir.

Giriş kısmında yazar akademik yaşamından alıntılar yaptıktan sonra ilk uygarlıkların neden Ortadoğu'da çıktığına yönelik sorusuna cevap aramaktadır. Childe tarafından 1920 ve 1930'larda ileri sürülen "Doğunun Üstünlüğü" (Ex Oriente Lux) düşüncesinin artık değişmeye başladığını, Avrupa'da çok sayıda yeniliğin doğudan gelmeyip Avrupa'da keşfedildiğini belirtmektedir. Buna karşın tarım ve hayvancılığın ilkin Ortadoğu'da yapıldığı ve ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmelerin Ortadoğu'da diğer bölgelerden çok daha önce ortaya çıktığı gerçeği göz ardı edilmemiştir. Yazar, Ortadoğu'nun niçin uygarlıkların merkezi olduğu düşüncesine cevap ararken coğrafya (doğal çevre) özelliklerine dikkat çekmektedir.

"Kuramsal Sorunlar" başlıklı ilk bölümde yazar, arkeolojik verilerin yorumsal incelemesi yapıldığında birkaç temel kuramsal kavram üzerinde durmanın zorunluluğuna dikkat çekmektedir. İnsan topluluklarının veya toplumsal sistemlerin oluşumundaki etkenler, tarihhöncesi topluluklarda toplumsal örgütlenmeler, kültürün tanımı, kültürün bellek modeli, kültürel bilginin iletimi kavramı, bilgi kavramı, etkinlik, ethnos, etnik grup gibi sosyolojik kavramlar (özellikler dilbilimsel açıdan), ardından arkeolojik kültürler açıklanmaya çalışılmıştır. Konuyla ilgili çalışmalar yapan bilim adamlarından anlaşılır örnekler de verilmektedir.

İkinci Bölüm, "Bugünkü Ekolojik ve Etnik Durum" başlığını taşımaktadır. Yazar, tarihhöncesi insan gruplarının insani etkinlik olarak önerilebilecek etkinliği, Ortadoğu'daki yapılaşmış bir fiziksel çevrede ortaya çıktığına dikkat çekerek insan ve çevre arasındaki uyarlanmadan bahsetmektedir. Doğal ekonomik bölge kavramı ele alınmakta, toplumsal ekonomik birimlerin uyarlanma örüntülerinin, çevrenin mikro yapısıyla ayrı ilişkiler gösterdiği ileri sürülmektedir. Ortadoğu'nun bugünkü çevresel durumunun büyük ölçüde kendi tarihsel gelişim özelliklerinin ürünü olduğuna dikkat çeken yazar bazı bölgesel farklılıklar olmasına karşın Yakın Doğu'yu ortak kılan temel özelliklerden söz etmektedir.

"Yapı ve Arazi Şekilleri" kısmında Ortadoğu'nun jeolojik ve fiziki coğrafya özellikleri anlatılmıştır. Kitabı Türkçe'ye çeviren Suavi Aydın'ın da dipnotta dikkati çektiği gibi sayfa 70'te yazar, Van Gölü'nü yanlış bir bilgi olarak Orta Anadolu'da ve Tuz Gölü olarak nitelemektedir. "İklim ve Bitki Örtüsü" kısmında bölgenin iklimsel özellikleri anlatıldıktan sonra dünyanın en eski tarım alanlarından biri olan Ortadoğu'nun bitki örtüsü ve zirai üretiminden örnekler verilmiştir. Tarıma alınmış bitkilerin Batı Asya'daki ana çıkış merkezlerinden birinin Ortadoğu olduğu vurgulandıktan sonra yabani arpa, yabani einkorn, emmer buğdayı anlatılmakta ve dağılımları haritalarla da gösterilmektedir. Tahılların ardından Ortadoğu'da yetişen çeşitli meyveler anlatılmıştır.

"Bölümleme" kısmında Ortadoğu önce 4 ana bölüme, daha sonra bu bölümler de toplam 23 alt bölüme ayrılmıştır. "Halklar" başlığı altında bölgenin modern beşeri coğrafyasıyla ilgili bilgiler verilmiştir. Ardından, "Diller ve Etnik Gruplar" kısmında Ortadoğu'da yaşayan halkların Hint-Avrupa, Hami-Sami, Kafkas ve Altay dil ailelerine giren dilleri konuştukları yazılıdır. Ancak sayfa 90'da yazar Altay ailesinin çok sayıda Türkçe dil tarafından temsil edildiğini belirterek bu dillerin en eski kaynağının Orta Asya'nın Tarım havzasında bulunan ve M.Ö. 8. yüzyıla tarihlenen yazılı kaynaklar olduğuna dikkat çekmektedir. Bu yanlış farkedenden eserin çevirmeni ise, Altay dillerinin en eski yazılı kaynaklarının Orhon (Orhun) Yazıtları olduğunu, bu yazıtlarının da yazarın söylediği gibi Tarım havzasında değil, çok daha kuzeylerdeki Moğolistan topraklarında yer aldığını vurgulamaktadır. Ortadoğu'nun bugünkü etnik yapısının büyük bir çeşitlilik gösterdiği, sayısı altmıştan az olmayan etnik grupların bulunduğu belirtilmektedir. Etnik çeşitlilik baüdan doğuya gidildikçe artmaktadır. Bölgenin en geniş etnik grubunu Araplar'ın oluşturduğu, bu grubu Türkler, Farslar, Kürtler, Azeriler ve Afganlar'ın izlediği anlatılmaktadır. Bu 6 ana grup bölgenin toplam nüfusunun % 82.5'ini oluşturur.

Üçüncü Bölüm "İlk Yerleşmeler" başlığını taşır. İlk yerleşmeler anlatılmadan önce ilk insanların ortaya çıkışıyla ilgili bilgi verilmektedir. İklim değişikliklerinin evrim üzerindeki etkisi incelenmiş, ilk alet yapımının gelişimi ele alınmıştır. "Ortadoğu Sahnesi" başlığı altında alet yapan hominidlerin Ortadoğu'ya ilk olarak ne zaman girdikleri sorusuna cevap aranmıştır. Deniz seviyesindeki değişiklikler, bunların sonucunda oluşan yeni kıyı şeridi, paleocoğrafi olayların tarihöncesi yerleşimleriyle ilişkisi ele alınmıştır.

"En Eski Doğu Akdenizliler" başlığı altında daha önceki kısımda sorulan alet yapan hominidlerin ilkin ne zaman ortaya çıktığı sorusuna yeniden cevap aranmıştır. "Son Buzul Dönemi" kısmında günümüzdeki doğal yapının temellerini oluşturan Son Buzul Döneminde meydana gelmiş jeolojik, iklimsel ve bitki örtüsüyle ilişkili olaylar ele alınmıştır. "Neandertal İnsan" başlığı altında Neandertal grupları kısaca verildikten sonra Ortadoğu'nun Neandertal insanın evrimi açısından önemi, Musteryen, Aşölyen endüstrilerinin Ortadoğu'daki gelişimi incelenmiştir. "Modern İnsan" başlığı altında Modern İnsan olarak adlandırılan Homo Sapiens Sapiens'in dünyanın değişik yörelerinde ve Ortadoğu'da ortaya çıkışı, bu dönem alet endüstrileri, ilk sanat eserleri, hayvan türleri, iklimsel değişiklikler, sosyo-ekonomik yaşam incelenmiş, Avrupa Üst Paleolitikte önemli saptamalar yapılmıştır.

Yazar, bir sonraki kısımda Ortadoğu'nun yanısıra Avrupa'daki komşu bölgelerde yaşamış insan topluluklarının etnik ve dilsel özelliklerini vermek istese de asıl üzerinde durduğu dilsel özelliklerdir. Dilin ne olduğu, hayvanların çıkardıkları sesler, modern insanla ilk insanların gırtlaküstü yapısı ve dil özellikleri arasındaki farklılıklar ele alınmış, ilk insanların hangi dili konuştukları sorusuna yanıt aranmıştır. Yazar bu konuyla ilgili 2 varsayım ileri sürmektedir. Varsayımların ilki Üst Paleolitik buzul çevresi bölgesinin Proto-Ural dil ailesine karşılık geldiği fikrinden yola çıkmakta, ikinci varsayımda ise Akdeniz Üst Paleolitikte bölgesinin Basko-Kafkas dil topluluğuna karşılık geldiği düşüncesi ele alınmaktadır.

Dördüncü Bölüm "Neolitik Devrim" başlığını taşır. Bu başlık altında Buzul Çağı'nın sonu, Epipaleolitik, Tarımın Doğuşu, İki Bilim Adamının Öyküsü, Özet kısımları bulunmaktadır. "Buzul Çağı'nın Sonu" kısmında, Pleistosen'in son evrelerinde Ortadoğu'da jeolojik, coğrafik, iklimsel ve bitki örtüsündeki değişiklikler incelenmiştir. "Epipaleolitik" kısmında, Epipaleolitik dönemdeki Kebaran, Muşabyen, Natufyen endüstrileri incelenmiş bu dönem insanının sosyo-ekonomik yaşamı, bitki örtüsü, hayvan türleri ele alınmıştır.

"Tarımın Doğuşu" kısmında PPN (Pre-Pottery Neolithic=Çanak çömleksiz Neolitik) tanımı hakkında bilgi verilmiştir. PPNA'da ilk yerleşmelerin "Verimli Hilal" içerisinde konumlandığı,

nehirlerin, vadilerin ya da göllerin yakın çevresinde ve tatlı su kaynaklarının yakınlarında, alüvyal topraklarda yer aldığı belirtilmiştir. Bu dönem incelenirken Güney Ürdün vadisinde Beydha, Rift vadisindeki Jeriko, Şam havzası, Orta (ya da Yukarı) Fırat vadisinde Mureybet, Büyük Zap Suyu vadisi (Şanidar mağarası), Zagros dağları etekleri, Cazire, Musul'un kuzeybatısıyla Dicle vadisi arasındaki bölge (Nemrik IX yerleşimi), Cebel Sincar dağ silsilesi çevresi (Tell Magzaliye), Çemcemal vadisi (Kalat Jarmo) ve Kuzey Mezopotamya'da Kerkük hakkında bilgi verilmiştir. Yazar, Neolitik devrimin demografik grafiği birden bire etkilediği şeklindeki eski görüşlerin artık değişmeye başladığını, yerleşik yaşam biçiminin salgın hastalıkların yayılması ve kişiler arası çatışmaların artması yüzünden ölümlük oranının artışıyla bağlantılı olduğunun anlaşıldığına dikkat çekmektedir. Buna karşın yerleşik grupların sayısındaki ve boyutundaki büyümenin, tarıma ilk geçilen bütün bir bölgede nüfus yoğunluğunda önemli ölçüde artışa yol açtığından kuşku duyulmadığı belirtilmektedir. Yazara göre büyük yerleşim yerleri tarımsal gelişmenin ilk aşamasında ortaya çıkmıştır. Yerleşme boyutunda ve yoğunluğundaki artışa konut mimarisindeki gelişme eşlik etmiştir. Obsidyen örneklerinin spektral ve jeokimyasal özelliklerine dayanılarak Erken Neolitik Ortadoğusu'nda kültürel temasların yoğunluğu ve mesafesi çıkarılmaya çalışılmaktadır. Bu temasların anlaşılmasında Jeriko'nun ayrı bir yeri vardır. Jeriko'da bulunan tuz, katran ve sülfür Ölüdeniz Bölgesi'nden, Obsidyen ve yeşiltaş Anadolu'dan, turkuaz Sina'dan, deniz kabuğu parçaları Kızıl Deniz'den ve Beydha'dan gelmiştir. Ayrıca gruplar arası temasta ok uçlarının dağılımı da önemlidir. Yazar bu arkeolojik bulgulara ek olarak kafatası kültürünün yayılımı üzerinde durmuştur. Son olarak ana tanrıça kültürünün simgesi olan Neolitik kadın heykelleri işlenmiştir. Bölgedeki yerleşme örüntüsünde yaşanan değişikliklere dikkat çekildikten sonra Çayönü hakkında kısa bilgi verilmiştir.

PPNB'nin başlangıcıyla ilgili veriler incelenmiş, Güneydoğu Anadolu'daki Gritille, Nevalı Çori (Nevala Çori), Hayaz gibi merkezlerin buluntu topluluğunun Orta Fırat'dakilerle benzerliğine dikkat çekilmiştir. Bilindiği üzere, eski yayınlarda Neolitik Çağ'la birlikte tarıma başlandığı düşünülmeye karşın son araştırmalar sadece PPNB döneminde tarımın varlığına ilişkin kanıtlar ortaya çıkarmıştır. Buna karşın bu dönemdeki bazı yerleşmelerde hayvancılık yapıldığına ilişkin kanıtlar yoktur. PPNB'de konut tiplerinde değişimler olmuş, büyük yerleşmelerde dikdörtgen konutlar egemen hale gelmiştir. Anadolu dışındaki yerleşimlerin yanı sıra Çayönü ve Caferhöyük evlerinden örnekler verilmiştir. Yazar, ölü gömme geleneklerinden yola çıkarak ilk tarım topluluklarında örgütlü bir dinin varlığını kabul eder. Çayönü'nde soğuk dövülmüş bakır parçalarının bulunmuş olmasının tarihhöncesi toplumların üretim tarzının evrimine ilişkin kabul edilmiş önceki kavramları değiştirdiğine dikkat çekilmiştir.

"Anadolu'nun en batısında keramik öncesi tarım alanı" olarak tanımlanan Hacılar'da tarıma ilişkin bulgular oldukça belirgin olmasına karşın hayvancılığa ilişkin kanıt bulunmamaktadır. Anadolu'nun güneydoğusundaki (özellikle Zagros dağları çevresi) ilk yerleşimler incelendikten sonra besin üretici ekonominin en eski belirtilerinin nerede ve ne zaman görüldüğü konusu ele alınmıştır. Yazarın haritasından da (şekil 4.15, sayfa 233) anlaşılacağı gibi ilk tarımsal yerleşmeler Zagrosları, Toroslari ve Akdeniz tepelerini içine alan dağlık kavsın içerisindeki tepelik eteklerde ve vadilerde kurulmuştur. Besin evriminin ortaya çıkışı ve gelişimi, diğer üretim alanlarında, özellikle el sanatlarında eşzamanlı bir gelişimin görülmesi, sonuç olarak nüfus yoğunluğunda belirgin bir artışa yol açmıştır. Bu bölüme Anadolu, özellikle Güneydoğu Anadolu'da son yıllarda gerçekleştirilen kazı ve araştırmalar da eklenebilir.

"İki Bilim Adamının Öyküsü" kısmında Avustralya doğumlu İngiliz arkeoloğu Vere Gordon Childe ile Rus bilim adamı Nikolai Ivanovich Vavilov'un hayatı ve çalışmaları hakkında bilgi verilmiştir. Yazarın kullandığı ifadeyle Childe, tarihhöncesi toplumların evrimiyle ilgilenmiş, özgün şekliyle arkeolojik nesnelere yola çıkarak tasarlanan arkeolojik üç çağ (taş, tunç, demir

çağları) sınıflamasının, tarihhöncesi insanlığın ekonomik, toplumsal ve kültürel evrimini açıklamada yetersiz kaldığını kavramıştır. Childe, evrimci ve marksist yaklaşımları birleştirmiştir. Childe, tarımın bütün önemli kültürel yeniliklerle birlikte Avrupa'ya en azından bağımsız Tunç Çağı'na kadar Ortadoğu'dan geldiğini ileri sürmüştür. Çiftçiliğin yayılması Childe'ye göre difüzyon aracılığıyla yürütülmüştür. Yazar, Childe'nin görüşlerinin 19.yüzyıl evrimcilerinin, özellikle de Darwin'in görüşlerine olan benzerliğine dikkat çeker. Childe'nin evrimci kavramlarını disiplinler arası çalışmalarla gerçekleştiren kişi R.Braidwood olmuştur. "Çekirdek Bölge" teorisi de onun tarafından öne sürülmüştür.

Yazarın üzerinde durduğu bir başka bilim adamı Rus Nikolai Ivanovich Vavilov'dur. Tarıma alınmış bitkilerin kökeni üzerinde araştırmalar yapan Vavilov'un görüşleri iki temel ilkeye dayanır: 1. İlke, tarıma alınmış bitkilerin anayurtlarının, tarıma alınmış bitkilerin türsel çeşitliliğinin ve kalıtsal formların dağılımındaki düzensizlikler konusundaki coğrafi verilere dayanarak saptanabileceğidir. 2. İlke ise tarıma alınmış bitkilerin ve tarımın anayurdunun dağlık bölgelerde bulunmuş olduğu düşüncesidir. Vavilov, evcilleştirilmiş hayvanların kökeni sorununa da ilgi duymuştur. "Özet" kısmında yazar, daha önce anlattıklarından ve bilim adamlarının görüşlerinden yola çıkarak açıklayıcı bir özet hazırlamıştır.

"Hint-Avrupalılar" kısmında bugün konuşulan ya da kaybolmuş Hint-Avrupa dilleri incelenerek bu dillerin ve dolayısıyla Hint-Avrupalılar'ın yayılım sahası saptanmaya çalışılmıştır. Yazarın cevap aradığı bir konu da Hint-Avrupalılar'ın anayurdudur. Burada, Litvanya asıllı ABD vatandaşı Marija Gimbutas'ın görüşlerine dikkat çekilmektedir. Gimbutas, Hint-Avrupalılar'ın anayurdunun Güney Rusya bozkırlarındaki Oyuk Mezar (Kurgan) kültüründe aranması gerektiği bildirilmiştir. Ona göre, M.Ö.4000-3500 arasında Hint-Avrupalılar Avrupa ve Batı Asya'da geniş bir alana yayılmışlardır. Hint-Avrupalılar'ın anayurdu konusunda önemli yorumlar yapan bir başka bilim adamı Colin Renfrew'dur. Ona göre Verimli Hilal'in kuzeyinde, Doğu Anadolu'da yerleşmiş bulunan ilk çiftçiler Hint-Avrupa dilinin ilk şeklini kullanan insanlardır. Bu çekirdek bölgeden göçeden çiftçi insanların bir kısmı Avrupa'ya, bir kısmı da İran, Türkmenistan, Kuzey Hindistan ve Pakistan'a yayılmıştır. Tabii bütün bu göç esnasında dillerini de beraberlerinde taşımışlardır. Gamkrelidze ve Ivanov'a göre Hint-Avrupalılar, Önasya'dan Yukarı Mezopotamya'ya kadar uzanan toprakların halklarıdır. Yazarlar anayurdu Çatalhöyük ve Halaf arkeolojik topluluklarıyla özdeşleştirmişlerdir. Tanıtımını yaptığımız kitabın yazarı Dolukhanov ise temel olarak Renfrew, Gamkrelidze ve Ivanov'un görüşlerine karşı çıkmaz. Ona göre Hint-Avrupalılar'ın ilk anayurdunun ortaya çıkış tarihi M.Ö. 9-8. binyıllara kadar indirilmeli ve bölge olarak tüm Verimli Hilal'e yayılmalıdır. Dolukhanov, Hint-Avrupalılar'ın anayurdunun dağlık bir arazide olduğunu gösteren çok sayıda ortak kelimedenden söz eder. Dağ gibi yüksekliği anlatanların yanısıra ırmak, dere, deniz ve değişik ağaç isimleri (meşe, kayın, gürgen, dişbudak, huş ağacı, titrek kavak, söğüt, porsuk ağacı, köknar, ladin, akça ağaç, elma ağacı) vardır. Bundan yola çıkarak bu sözcükler bir bütün haline getirildiğinde denize yakın, karışık meşe ağaçları kuşağında bulunan ve daha üst bir evrede geniş yapraklı ağaçların yerini alan kozalaklı ormanlarıyla dikey bölgesellik özelliği gösteren, dağlık bir ülkeye karşılık geldiği görülmektedir. Yazara göre Verimli Hilal, bu tanımlama için uygun bir yerdir.

Ortak Hint-Avrupa sözcükleri arasında arpa, buğday, darı, yulaf, keten için bol miktarda ortak kelime vardır. Yine aynı şekilde koyun, keçi, kuzu, sığır, boğa, inek, domuz, at gibi evcilleştirilmiş hayvan isimleri ortaktır. Bu hayvanların ilk evcilleştirildikleri yöreler, yazarın üzerinde durduğu Verimli Hilal ve çevresidir. Yazar daha sonra zanaatkarlıkla toplumsal tabakalarla, yöneticilikle ilgili sözcüklerin de ortak olduğuna dikkat çeker. Hint-Avrupa dillerinin ilk ortaya çıktıkları yerden sonra nasıl bir yayılım gösterdikleri de incelenmiştir. Dolukhanov'a göre Hint-Avrupalılar'ın anayurdunun kesin yerini araştırmak önemini kaybetmektedir. Anayurt, ilk besin

üretim bölgelerinden olan Verimli Hilal içerisinde bir yerdir. M.Ö. 11-8. binyıllar arasında bu tarımsal ekonomi diğer çevrelere yayılmıştır. Yazar, Fransız dilbilimci A. Meillet ve Rus dilbilimci Trubetzkoy'un görüşlerini de belirttikten sonra ilk çiftçiler topluluğunun kendi temel gramer yapısıyla sözcük dağarcığını veren, kendi kelimeleri ve kullanımları ile onu zenginleştiren bir halk olduğunu ve kendi tarihsel görevini başarmış olan bu ilk kabilenin tarih sahnesinden tamamen yokolup gittiğini iddia eder.

Beşinci Bölüm "Tarihöncesi Çiftçiler ve Komşuları" başlığını taşır. Bu bölümün "Holosen" kısmında Holosen sırasında ortaya çıkmış olan Jeolojik ve coğrafi değişimler ele alınmıştır. "Hassuna, Halaf ve Samarra" kısmında yazar, M.Ö. 6. binyılın başlarında Doğu Akdeniz'in güney bölümünde nüfusun seyrekleştiğini, buna karşılık İç Anadolu'nun görsel ovalarında gelişmiş bir tarım yerleşmeleri ağının ortaya çıktığını vurgular. Çatalhöyük hakkında bilgi verirken Konya ovasının eski jeolojik yapısı da ele alınmıştır. Büyük oranda tarıma dayanan Çatalhöyük ekonomisi, konutlar, Mellaart'ın kazılarında tapınak olarak yorumlanan ancak Ian Hodder'in kazılarıyla ev oldukları anlaşılan mekanlar, heykelcikler, çanak çömlek, taş endüstrileri incelen-dikten sonra yerleşme hakkında yorum yapılmıştır. Çatalhöyük'ün hızla büyümesi, kaynak zenginliğinin yanısıra ekonomik ve toplumsal örgütlenme etkinliğinden kaynaklanmıştır. Çatalhöyük insanların antropolojik yapıları hakkında bilgi verilmiş, bu verilerden yola çıkarak da daha önce başka bilim adamlarının ileri sürdüğü, kökeni farklı olan toplumsal grupların tarımcı grupların içine ortak bir potada eriyecek biçimde girmeleriyle tarımın benimsendiği varsayımının doğrulandığına dikkat çekilmiştir. Daha sonra Mezopotamya'da ilk çiftçi topluluklarının gelişmesine karşılık gelen aşamada tarımsal yerleşmelerin yayılımı ele alınmıştır. Kuzey Mezopotamya'da en az üç farklı kültür geleneği saptanmıştır: Hassuna, Samarra, Halaf. Sayfa 288'de verilen G.Ö.7800-7000 tarihleri Halaf değil Hassuna yerleşimlerine ait olmalıdır. Hassuna yerleşimlerine Musul ovasının 80 km. batısında Cebel Sincar ovasına kurulmuş Tell Soto, Yarım Tepe gibi merkezler örnek verilmiştir. Hassuna yerleşimlerinde göze çarpan ortak özellikler çanak çömlek üslubu, ev yapma geleneği, cenaze pratiği başta olmak üzere bazı töreler, arpa ve daha az miktarda buğdaya dayanan kuru tarım ekonomisi, hayvancılık ve avcılıktır.

Samarra kültürü ise Hassuna'dan biraz sonra ortaya çıkar. Bu kültürün gelişiminin merkezi Orta Dicle yöresidir. Samarra yerleşimlerine Matarra, Tell-es-Sawwan, Çoğa Mami örnek gösterilmiştir. Bu kültürün yayılım alanı içerisine bazı Hassuna merkezleri de girmektedir. Bu durum Cebel Sincar ovasının hem kuzeyindeki, hem de güneyindeki alanlarda izlenmektedir. Samarra yerleşimlerinin esas özellikleri Hassuna'dan çok farklı çanak çömlek üslubu, Hassuna'da görülen tarım ürünlerinin yanında keten tohumu, emmer, ekmeçlik buğday, kabuksuz altı sıralı arpa, kabuklu iki sıralı arpa, iri taneli bezelye yetiştirilmesi, Hassuna'nın hayvanlarına ilaveten yaban eşeği, Avrupa bizonu ve muhtemelen ala geyik avlanması, su kıyısında balık ve tatlı su midyeleri toplanmasıdır. Samarra yerleşimlerinin boyutları Hassuna'dan çok daha büyüktür. Mezar tiplerine dayanarak hiyerarşik toplumun ortaya çıktığı ileri sürülebilir. Bu kısımda son olarak incelenen kültür Halaf'tır. Halaf yerleşimleri arasında Yarım Tepe II, Tell Arpaciya, Tell Halaf sayılabilir. Halaf kültürü Hassuna ve Samarra'ya kıyasla çok geniş bir alana yayılmıştır. Bu alan Kuzey Mezopotamya'dan Doğu Anadolu'ya ve Kuzeydoğu Akdeniz'e uzanmaktadır. Son derece zengin geometrik bezemeli çanak çömlek dışında gelişmiş konut mimarisi, hem inhumasyon hem de kremasyon içeren gömü şekli, oldukça planlı ve sistemli tarım, sığır gibi büyükbaş hayvanların ağırlıkta olduğu hayvancılıktır. Yerleşimlerin boyutu büyük değildir.

Sonraki kısımda "Kafkas Çiftçileri ve Avcıları" incelenmiştir. Kafkaslar'ın tarıma alınmış çok sayıda bitkinin ana vatanı olduğu belirtilerek günümüzde de bu yörelerde diğer merkezler kadar yabani buğday, arpa, çavdar ve üzüm türlerinin yetiştirildiğine dikkat çekilir. Yazar metinde sırasıyla Kafkasya'yı iki grupta incelemiştir: 1- Orta ve Güney Kafkasya, 2-Batı Kafkasya.

Orta ve Güney Kafkasya'da Mezolitik ve Erken Neolitik bulunamamıştır. Orta ve Güney Kafkasya'da Eneolitik Dönem'in en belirgin özelliği tepelerinde delik bulunan evlerdir. Bu evler genellikle kubbeimsi, tek odalı yapılarıdır. İnşa tekniği açısından Halaf konutlarıyla benzerdir. Ekonomi tarım ve hayvancılığa dayanır. Ekmeklik buğday, einkorn, emmer, topbaş buğdayı, kılçıksız buğday saptanmıştır. Ayrıca enaz dört tür arpa, darı, bezelye, mercimek ve üzüm yetiştirilmiştir. Evcilleştirilen hayvanlar koyun, keçi, sığır, domuz, at, avlanan hayvanlar kızıl geyik, yaban keçisi, alageyik, tilki, yaban domuzu, gazel, kunduz, bazı kuş ve balık türleridir. Başta çanak çömlek yapımı ve metal işçiliği, ikinci sırada taş işçiliği olmak üzere belirgin bir merkezi gelişim vardır.

Yazar, Orta ve Güney Kafkasya'nın tersine batı bölgelerinin yerli Mezolitik yerleşimlerin bilindiği yegane yerler olduğunu belirtir. Mezolitik yerleşimler esas olarak Gürcistan'ın Karadeniz kıyı kesiminde bulunmaktadır. Bunların çoğu mağara yerleşimleridir. Bu dönem insanı mağara ayısı başta olmak üzere boz ayı, leopar, tilki, kaplan, kızıl geyik, Kafkas turu, yaban koyunu, karaca, muflon, çirklansıçan ve balık avlanmıştır. Bu dönem insanının kullandığı aletler sıralandıktan sonra Neolitik yerleşmelere geçilmiştir. Neolitik yerleşmeler Kafkasya'nın Karadeniz kıyısı boyunca ve Kuzey Kafkasya'da kümelenmiştir. Bu yerleşimler, S. Goglidze'nin tipolojik ayırımına göre 1-Proto Neolitik, 2-Erken Neolitik, 3-Gelişmiş Neolitik olmak üzere üç aşamada incelenmiştir. Yörenin taş alet endüstrisi, çanak çömleği ele alınmıştır. Batı Kafkasya'nın Neolitik Çağ sosyo-ekonomik yapısı diğer yöreler kadar belirgin değildir. Koyun, keçi, sığır, domuz, köpek evcilleştirilmiş, kızıl geyik, alageyik, boz ayı, tavşan, yabani kedi ve su samuru avlanmıştır. Neoliğin ardından Eneolitik kültürler incelenmiştir. Yazar bu kısmın sonunda dilbilimciler tarafından ileri sürülen Hint-Avrupa ve Kafkas dilleri arasındaki temasın Neolitik ya da Eneolitik döneme kadar inebileceğini söylemektedir.

"Doğu Bağlantıları" kısmında İran Yaylası ve daha ilerideki Orta Asya içlerine kadar uzanan bölgenin erken dönemleri ele alınmıştır. Bölgedeki ilk tarım toplulukları günümüzden 11.000-10.400 yıl öncesine dayanmasına karşın İran yaylasının batı ve kuzey sınırlarına sızan tarımcı ekonomi ancak daha geç bir aşamada G.Ö.6000-5000'de ortaya çıkmıştır. Bölgenin Mezolitik dönemi hakkında fazla bilgi yoktur. İki büyük yerleşme Hazar Denizi'nin güneyinde yer almaktadır. Orta Asya, tarıma alınmış ilk bitkilerin anayurtlarından biri kabul edilmektedir. Bölgedeki en eski tarım yerleşimleri "Ceytun Kültürü" ne aittir. Bu yerleşimlerin büyük çoğunluğu Orta Kopet Dag vahasında Ahala'da, Kuzey İran'da Horasan dağı eteklerinde, Doğu İran'da Gorgun ovasında ve doğuda Meana ve Çaaça ırmakları boyunca yer almaktadır. Kültüre adını veren Ceytun, ekmeklik buğday, topbaş buğdayı, iki sıralı arpa, einkorn buğdayı, nadiren kabuksuz ve kabuklu altı sıralı arpa, emmer buğdayı tarımına dayanan ekonomisinde hayvancılık ikinci plandadır. Koyun, keçi, geç evrelerde sığır evcilleştirilmiş, gazel ve yaban eşeği avlanmıştır.

Orta Asya'daki ilk tarımsal yerleşim dizisinde bir sonraki aşama Anav IA evresidir. Bu kültür, bir öncekine kıyasla kaliteli-ince çanak çömleği, bakır işçiliği ile dikkat çeker. Anav IA'yı Namazgah I kültürü takip eder. Bu dönemin en büyük özelliği hem yaşanan alanın hem de yerleşim sayısının artmasıdır. Nüfus yoğunluğunun yüksek oluşu ve arazi kullanımının yoğunlaşması tarımsal üretimi arttırmıştır. Bir önceki evre gibi Namazgah I ile ilgili bilgiler Kuzey İran'dan gelmektedir.

Yazar, kuzey bölgelerde, Turan düzlüğünün kumul ovalarındaki toplulukların gelişiminin tamamen farklı bir yol izlediğini belirtir. Bölgedeki Mezolitik yerleşimler oldukça sınırlıdır. Neolitik bulgular, ilkin Mezolitik'de yerleştirilmiş mağaralarda saptanmıştır. Bu mağara yerleşimleri dışında Uzboy vadisi, Sarıkamış çöküntüsü, Amuderya ırmağının güney yatağı, Aşağı Zerafşan

vadisi, Amuderya ile Siriderya ırmaklarının birleştiği yöreler ve Üst-Yurt yaylasında konumlanmıştır. Bu yerleşmelerin ekonomisi toplayıcılığa bağlıydı. Nar, kayısı, yabani zeytin, hayvan yu-murtaları, bazı yumuşakçalar toplanmış, ala geyik, kızıl geyik, yaban domuzu, yarım-eşek, sayga, gazel, Avrupa bizonu, muflon (bir tür dağ koyunu), deve, su kuşları avlanmıştır. Yazar bölgenin taş alet endüstrisi ve mimari özellikleri hakkında da bilgiler vermiştir. "Sonuç" kısmında önceki bilgilerin değerlendirilmesi yapılmış, Ortadoğu'da tarım ekonomisinin kurumsallaştığı dö-nemde karmaşık sosyo-ekonomik ağ incelenmiş, arkeolojik kültürlerle işaret eden öğeler üze-rinde durulmuştur. Yazara göre ilk tarımsal topluluklarda gözlemlenen kültürel çeşitlilik Neoli-tik devrimin uyardığı tek bir gelişme sürecinden doğmuştur. İlk tarım bölgeleri içindeki çoklu ekonomik ve kültürel ilişkilerin Hint-Avrupa proto dili yardımıyla yürütüldüğünü belirtmek-te-dir. Yazar oldukça ilginç bir saptama yaparak toplayıcı ekonominin ağırlıkta olduğu bölgelerin Hint-Avrupa dili konuşulmayan alanlara karşılık geldiğine dikkat çekmektedir.

Altıncı Bölüm "Uyarılığın Doğuşu" başlığını taşır. Bu bölümde iklimsel değişiklikler, bun-ların etkisiyle meydana gelen deniz seviyesindeki değişiklikler incelenmiştir. Yazar deniz seviye-sindeki Holosen dalgalanmalarla incildeki Tufan öyküsü ve bunun Sümer ve Akad versiyonları arasında bağ kurmaktadır. Böylece Jeolojik, arkeolojik veriler tarihsel öykülerle karşılaştırılarak kullanışlı sonuçlar elde edilmiştir. Ortadoğu'da gelişen çevresel değişimler yörenin ekonomisi üzerine olumsuz etkilerde bulunmuştur. Günümüzde bile özellikle az gelişmiş ülkelerde bu etki devam etmektedir.

"İlk kentler: Ubeyd, Uruk..." kısmında M.Ö. 5-4. binyıllarda Ortadoğu'nun toplumsal, ekonomik ve kültürel gelişmesinde başlıca rolün Aşağı Mezopotamya'ya kaydığı belirtilerek in-sanlık tarihinin ikinci önemli devrimi olarak nitelenen kent devrimi ve ilk sınıflı toplumun or-taya çıkışının bu yörede gerçekleştiği vurgulanmaktadır. Bölgede ilk tarım toplulukları M.Ö. 6. binyılın ortalarında ortaya çıkmıştır. Nutzel, bölgenin (Aşağı Mezopotamya) bu tarihten önce bataklık olduğunu ve tarımcı bir toplumu besleyemeyeceğini düşünmektedir. Taşkın ovaların-dan sular çekildikten sonra toprak tarım için çok elverişli bir hale gelmiştir. Burada 5. ve 4. bin-yılda gelişen kültürler şu aşamalara ayrılmıştır: Ubeyd, Uruk, Cemdet Nasr, İlk Hanedanlık. Bunlardan ilki olan Ubeyd döneminde ekonominin başarısı sayesinde nüfus da artmıştır. Ayrıca ilk kent toplumu da ortaya çıkmıştır. İlk kent toplumunun en göze çarpan yanı toplumsal ikti-darın kurumsallaşmasıdır. Ubeyd'in geç evrelerine doğru uzmanlaşmış el sanatlarında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Ubeyd yerleşmeleri özellikle çanak çömlek özelliklerine göre Ubeyd 1,2,3,4 olarak incelenebilir. Her dönemde mallarda ve formlarda değişim sözkonusudur. Kent devrimindeki en belirgin başarı Uruk döneminde yaşanmıştır. Uruk kültürünün alt evrelerine ayrırken çanak çömlek özelliklerinin yanısıra mimari ve mühürcülük özelliklerinden de fayda-lanılmıştır. Bu eserler ilk Uruk ve Geç Uruk şeklindedir. Uruk döneminde kentsel gelişme bü-yük mesafe almıştır. Ayrıca siyasi ve ekonomik alanda yeniden yapılanma gerçekleşmiş, kültürel ve toplumsal bilgi mübadelesinde belirgin bir artış gözlenerek yazarın deyimiyle "bilgi patla-ması" yaşanmıştır. Uruk kültürünün yayılımı üç aşamada tamamlanmıştır. İlk aşamada İran, ikinci aşamada Kuzey Mezopotamya, üçüncü aşamada ise dağlık çevrede çok daha küçük boyut-lardaki Uruk karakolları ortaya çıkmıştır. Dönemin bilgi devriminde en önemli adım gerçek an-lamda yazının ortaya çıkmasıdır. Küçük kil tabletler üzerine kazınarak işaretlenen bu yazı bir sonraki dönem olan Cemdet Nasr'da çok geniş bir bölgeye yayılmıştır.

Bir sonraki kısım "Taşlar konuşmaya başladığı zaman" başlığını taşır. Yazar bu kısımda bir-kaç önemli saptama yapar:

1-Mezopotamya'da bulunan ilk yazılı belgeler Sumer dilindedir. Bundan yola çıkarak en azından Güney Mezopotamya'da Sumer etnik grubunun egemen olduğu söylenebilir.

2-İlk kent toplumunda gerçekten okuyup yazabilen insanların oranı nedir?

3-Yazıcılar ve egemen ruhban-idari sınıf belli bir etnik azınlığa mensup olabilir.

4-Yazılı kayıtlar toprak üzerinde hem cemaat hem de kişi mülkiyetinin gelişimini göstermektedir.

Yazar, ilk hanedanlık döneminin bir önceki Ubeyd, Uruk ve Cemdet Nasr dönemlerinin kentsel gelişiminin doruk noktası olduğunu vurgulamaktadır. İnşaat tekniğinde gelişmeler olmuştur. Bunlar arasında yeni bir kerpiç tipi, anıtsal girişler, geniş anıtsal yapılar sayılabilir. Yine bu dönemde ilginç cenaze merasimleri göze çarpar. Bu konuda bilgi veren en önemli kaynak Ur'daki kraliyet mezarlarıdır. Bu mezarlardan elde edilen verilere göre cenaze merasimleri hayvanların yanı sıra asker ve kadın hizmetçilerin de kurban edildiği karmaşık bir uygulama içermektedir.

İlk yazılı kaynaklar Güney Mezopotamya'daki ilk sınıflı toplumun toplumsal ve ekonomik yapısını anlamamızı sağlamaktadır. Buna göre toplumda en az üç tabaka vardır. Mezopotamya'da kölelerin varlığı hakkında ciddi tartışmalar yapılmaktadır. Son görüş Mezopotamya'da köle nüfusunun normal nüfusla karşılaştırılmayacak kadar az sayıda olduğudur. Mezopotamya tarımında önemli bir yer tutan su kanallarının yapımı, bakımı ve korunması zorunlu bir örgütlenmeyi gerektirmektedir. İlk hanedanlık döneminde mezar tipleri toplumsal tabakalar hakkında bilgi vermektedir. Kraliyet mezarları dışında, profesyonel savaşçılara ait mezarlar, askeri-bürokratik seçkinlere ait mezarlar, daha az önemli bürokratlara ait mezarlar sayılabilir.

Yazar, M.Ö. 3. binyılda Güneybatı Asya'da yoğun bir uzun mesafeli ticareti gösteren çok sayıda arkeolojik belgenin varlığına dikkat çekmektedir. İran ile Mezopotamya arasındaki ticareti denetleyen tek bir sosyo-politik varlık bulunmakta, ticaret Kur ırmağı vadisinde üstlenmiş tüccarlar topluluğu tarafından denetlenmektedir. Ayrıca bu tüccar topluluğunun kendi ticari işlemleri için özel bir dili kullanmış olabileceklerine dikkat çekilir. Daha sonra, M.Ö. 6. binden itibaren Mezopotamya'dan ekolojik özellikler hakkında bilgi verilmiştir. Eski Mezopotamya'da devlet oluşum modelleri hakkında görüşler incelendikten sonra mevcut bulgular biraraya getirilerek devlet oluşumuna ilişkin bir model ileri sürülmüştür. Bu modelin temelinde ilk tarım toplumdaki işbölümünden kaynaklanan toplumsal tabakalar, ideolojik ve idari-işletimsel gücü giderek elinde toplayan seçkinler grubu, öncelikle kodlanmış bilginin işletimine, biriktirilmesine ve aktarımına dayanan karar verme işlevlerini üstlenmiş karmaşık bir denetim ağı yer almaktadır. Sumer dili, Akkad dili, bu dillerin ortaya çıkışı, yayılımı, bu dilleri kullananlar hakkında bilgi verilerek devlet oluşum süreciyle ilgili önemli saptamalar yapılmıştır. Buna göre Eski Doğu devletleri, Neolitik devrimin ilk temellerinden beri temelde değişmemiş olan çok etnik gruplu bir yapıdan ortaya çıkmıştır.

"Kafkasya Gelişimi" kısmında çok değişik adlandırmaya sahip olan, ancak Türkiye'de "Karaz Kültürü" olarak tanınan yazarın ise "Kura-Aras" dediği kültür incelenmiştir. Bu kültürün kökeninin Orta-Kura çöküntüsündeki yerel Eneolitik tabakalarda aranması gerektiğini bildirirler. Kura-Aras ekonomisinin temeli koşum hayvanlarının yoğun olarak kullanıldığı gelişmiş bir saban tarımına dayanmaktaydı. Geniş bir evcilleştirilmiş bitki topluluğunun varlığı bilinmektedir. Hayvancılıkta önemli değişimler belirlenmiş, Eneolitiğin tersine koyun ve keçi başat türdedir. Metalurji ve maden işlemeciliğinin gelişimi bu kültürün en göze çarpan özelliğidir. Kura-Aras kültür birliği keramik buluntu topluluklarında görülen benzerlikle belirgindir. Bir başka kültür birliği ev yapım üslubunda görülmesine karşın yerel farklar da vardır.

Kura-Aras kültürü Önkaftasya sınırları içerisinde çok geniş bir alana yayılmıştır. Ermenistan'ın batısı, Doğu Anadolu'da Yukarı Fırat, Batı Suriye ve Filistin yayılım alanı içerisinde. Galile gölü kıyısındaki Khirbet-el Kerak yerleşiminde de bu kültür saptanmış, hatta bundan yola çıkarak bazı bilim adamlarınca "Khirbet- Kerak Kültürü" adıyla anılmıştır. Kura-Aras toplumlarında temelde eşitlikçi bir sosyal yapı vardır. Bu yapı, bir tür merkezi otoriteyi içermektedir. Kura-Aras, çok etnik gruplu bir sosyo-kültürel ağa ilişkin klasik bir örnektir. Kültür birliğinin temelinde alt gruplar arasındaki yoğun kültürel temas ilişkisi ve bilgi mübadelesi vardır.

"Orta Asya'nın Mezopotamyası" kısmında ilk tarım topluluklarının ortaya çıktığı bir başka bölge olan eski SSCB Orta Asyası'nın güney bölümünde özellikle Türkmen-Horasan dağlarının yamaçlarında görülen sosyo-ekonomik gelişme ele alınmıştır. Tarım topluluklarının ayrışma süreci yamaç kuşağında başlamış, fazla nüfus tepelerin kuzeyine hareket ederek Tecen deltasında gelişmelerini sürdürmüştür. Ekonomileri sulu tarıma dayanmaktadır. Hayvancılıkta, özellikle Güney Türkmenistan'da koyun ve keçi sayısında artış görülmektedir. Metalurji ve maden işleme-ciliği alanlarında dikkat çekici ilerlemeler meydana gelmiştir. Zengin çocuk mezarlarından yola çıkarak toplumsal tabloların varlığından söz edilmektedir.

Orta Asya Eneolitik toplumlarının en çarpıcı özelliği dış dünya ile geliştirdikleri temasların yoğunluğudur. Çok uzak mesafelerde bile bu yöreyle ilgili çanak çömlekler bulunmuştur. Namazgah III'e karşılık gelen Geç Kalkolitik dönemde kentleşme alanında önemli başarılar elde edilmiştir. Büyük yerleşmelerin boyutları 30 hektara ulaşmıştır. Küçük yerleşmeler ise tersine bir şekilde ya küçülmüş ya da tamamen yok olmuştur. Zanaatkarlıktaki ilerlemenin yanısıra zanaatların uzmanlaşmasında dikkat çekici bir artış vardır. Bu dönemde de kültür çok uzak mesafelere yayılmıştır.

Orta Asya Erken Tunç Çağı, Namazgah IV evresine karşılık gelir. Namazgah'ın büyüklüğü 50 hektara ulaşmıştır. Çanak çömlekçi çarkı kullanılmaya başlanmış, pişmiş topraktan tekerlekli araba modelleri yapılmıştır. Bu arabaların sığır ve develer tarafından çekildiği ileri sürülmüştür. Metalurjide de önemli ilerleme meydana gelmiş, ince alaşım teknikleri kadar arsenik tuncu kullanımında da artış vardır. Bu dönemde uzmanlaşmış metalurji ve maden işleme merkezleri ortaya çıkmıştır. Ekonomi tümüyle besin üretimine dayanmaktaydı. Namazgah V ile birlikte Orta Tunç Çağı başlar. Altı-depe'deki (Aluntepe) ayrıntılı kazılara dayanarak büyük yerleşmelerde toplumsal ve zanaatsal uzmanlaşmanın artık iyice kurumsallaştığına ilişkin verilerden söz edilebilir. İndus vadisiyle Orta Asya arasında ticari ilişkilerin varlığı olasıdır. Bu dönemde Murghab deltasında yerleşme yoğunluğu devam etmektedir. Yerleşme içinde zanaatkarların ve özellikle de çömlekçilerle maden işleyenlerin mahalleleri diğerlerinden ayırd edilebilmektedir.

Yazar, son olarak belirtilen kanıtlara dayanarak Orta Asya bölgesinin sosyo ekonomik gelişmesi hakkında bazı sonuçlar çıkarmaktadır:

1-Bölgede ilk tarım topluluklarının gelişmesi yerli geleneklere bağlıdır.

2-Güney Orta Asya'nın sosyo-ekonomik gelişmesi genel Mezopotamya yolunu izlemiştir.

3-Neolitik, Eneolitik ve Tunç Çağı boyunca Türkmen-Horasan dağlarının eteklerini ve hemen kuzeyindeki ve güneyindeki alanları kucaklayan bir kültür ağı mevcuttur.

4-Orta Asya topluluklarıyla Doğu İran'ın, İndus vadisinin ve Elam'in gelişmiş kent merkezleri arasında oldukça yakın temasların varlığını gösteren zengin kanıtlar mevcuttur.

"Bunalım Çağı" kısmında M.Ö. 2. binyılda Mezopotamya'da ortaya çıkmış olan siyasal ve etnik süreçler sayısı artmakta olan yazılı belgeler yardımıyla incelenmiştir. Bu dönemde, iklimde

giderek ciddi boyutlara ulaşan kuraklaşma nedeniyle bazı yörelerde tarımsal uygarlığın gelişimi tamamen ortadan kalkmıştır. Ekonomik ve siyasal üstünlük giderek Yukarı Mezopotamya'ya kaymaya başlamıştır. M.Ö. 2. binyıl başlarında Mezopotamya'da Amorit hanedanları tarafından yönetilen birkaç devlet ortaya çıkmıştır. 1800-1700'lerde Fırat ve Dicle'nin orta çığırlarında iki yeni devlet, Mari ve Assur belirmiştir. Assur kentinin nüfusu da tıpkı Mari gibi ticari etkinliklere bağlıdır. Assur güney kenderiyle Suriye'deki ve Anadolu'daki hammadde ve mamul madde kaynakları arasında ilişki kuran bir merkezdir. 1940-1800 arasında Assur, Kaniş (Kültepe) kentinde bir ticaret kolonisi (Karum) oluşturmuştur. Bu kentte ele geçirilen belgelerin incelenmesi, Hint-Avrupalılar'ın kökeninin anlaşılması açısından önem taşımaktadır.

Yazar, Akkadca, Babilce, Hurrice, Sami Lehçeleri (Orta Fıratça, Assurca) hakkında bilgi verdikten sonra Hititler'in Ortadoğu'da kesin olarak Hint-Avrupa dili konuşan ilk halk olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca M.Ö. 3. binyılın ikinci yarısında Kafkasya'da önemli toplumsal süreçlerin olduğu, bunlardan en önemlisinin Kura-Aras kültür ağının çözülmesi olduğu belirtilmektedir. Bu çözülmenin ardından beylik türü birimler gelişmiştir. Çok etnik gruplu sosyo-kültürel bir ağın kalıntıları üzerinde etnik beylikler ortaya çıkmıştır. Bu dönemde iklimde görülen kuraklaşma tarımsal üretimi azaltmış, bunun yanısıra Mezopotamya Devletleri Anadolu'daki maden kaynaklarını elde etmek için ticari ya da askeri görevler düzenlemişlerdir. Bu ortamda, çok etnik gruplu yapılar grup rekabeti nedeniyle daha küçük gruplara ayrılmışlardır. Yerel kaynakları denetim altında tutan bu yeni grubun üyeleri yoğun ekonomik, toplumsal ve kültürel bağlarla bütünleşmişlerdir. Bu değişimlerle ilişkili olarak merkezi ve toplumsal iktidara ilişkin maddi simgeler artmıştır.

"Kral Mezarları"; Dolukhanov'a göre Kral Mezarları, beylik tipi toplumsal yapının Ortadoğu Tunç Çağı'nda mevcut olan en açık göstergesidir. Seçkinlere ait gömülerin yaygınlaşığı Erken Tunç Çağı II'de Anadolu'da kent benzeri birkaç merkez ortaya çıkar. Bunlar Troia II, Beycesultan XVI-XIV, Poliochni V'dir. Bu merkezlerde ve Orta Anadolu'nun kuzeyinde bunlarla çağdaş bazı merkezler seçkinlere ait bazı mezarlar barındırır. Silahlardan (kılıçlar, kama-lar, savaş baltaları) oluşan ölü hediyelerine sahip bu mezarlar oda biçiminde (taş) ve pithos (küp) tipindedir. Yazar kral mezarı olduğu düşünülen mezarların Dorak ve Alacahöyük'de bulunduğunu bildirmektedir. Ancak Dorak mezarlarının gerçekten var olup olmadığı yönündeki şüpheler halen devam etmektedir. Yazar bu konuya hiç değinmemiştir. Anadolu'da bulunan kral mezarlarının Kuzey Kafkasya'daki mezarlar, özellikle Maikop mezarlarıyla (kitapta höyük olarak geçiyor) benzerlikleri ele alınmış, bu mezarlar ayrıntılı bir biçimde incelenmiştir. Yazar Maikop kültürünün etno-kültürel kollara ayrılışı konusunu da tartışmış, bu mezarların gelişmiş bir toplumsal tabakalaşmanın ve toplumsal iktidarın kurumsallaşmasının göstergesi kabul etmiştir. Maikop mezarları gelişmiş bir toplumsal tabakalaşmayı ve artan bir merkezi otoritenin varlığını göstermektedir. Yazarın da ifade ettiği gibi Maikop kültürüne ait bazı mezarların soylulara ya da krallara ait olduğunu söylemekte sakınca yoktur. Yazar daha sonra Dolmenler hakkında bilgi vermektedir. Dolmenlerin daha eski Kafkas kültürlerinde bulunmaması nedeniyle bunların varlığı Akdeniz kökenli yeni etnik grupların yayılışıyla ilişkilendirilmektedir. Bu konuda son olarak M.Ö. yaklaşık 2300'lerde Batı, Orta ve Güney Anadolu'daki pekçok höyükte görülen ve James Mellaart tarafından Luwiler'e bağlanan yıkım üzerinde durulur. Yazara göre bu yıkımlar yerel beylikler arasındaki sürekli çatışmaların bir sonucu da olabilir.

"Kayıp Anayurdu Aramak" kısmında yazarın sürekli üzerinde durduğu temel konulardan birisi olan Hint-Avrupalılar'ın kökeni sorunu yeniden incelemeye alınmıştır. Üzerinde durulan görüş Hint-Avrupalılar'ın anayurdunun Kuzey Karadeniz bozkırları olduğudur. Özellikle Gimbutas'ın savunduğu bu görüşe göre M.Ö. 4000-2500 arasında Kurgan halkları üç ardışık dalgayla batuya hareket etmişler, sonra Kafkasya üzerinden Mezopotamya'ya istila etmişlerdir. Bazı grup-

lar Hindistan'a yönelmişler, ötekiler bozkırda kalarak doğuda İran yaylalarına doğru baskı kurmuş ve Orta Asya içlerine kadar sızmışlardır. Bu görüş N.Ya.Merpert, J.P. Mallory, D.Anthony ve başka bilim adamları tarafından benimsenmiştir. Yazarın bildirdiğine göre Kuzey Karadeniz'de Orta Pleistosen'den beri hominid varlığı bilinmektedir. Ancak sadece Geç Pleistosen'de bölgenin nüfusu önemli bir yoğunluk kazanmıştır. Yazar, önceki bölümlerde Orta ve Batı Avrupa'daki Üst Paleolitik grupların Proto-Ural dilleri konuştuğu varsayımını yeniden ele alır. Bu varsayımın göre aynı dillerin Karadeniz bozkırlarını da içine alacak biçimde Rusya ovasına yayıldığını kabul etmek gerekmektedir. Mezolitik sırasında güneyden (Kırım) ve güneydoğu Avrupa'dan sızan yeni gruplar sürekli olarak bölgeye gelmişlerdir. Yerlilerle karışan bu insanların Proto-Ural dilini korumuş oldukları düşünülmektedir.

Neolitik Çağ'da Balkan Yarımadasında Pre-Sesklo olarak adlandırılan evrede görülen Barbotin teknikli ve cardium (baskı kap) teknikli çanak çömleğin kökeninin Türkiye'nin güneydoğusunun da dahil olduğu Ortadoğu'daki geniş bir coğrafyada ortaya çıktığı ve tıpkı tarım ekonomisinin ilk formlarının izlediği yolla Güneydoğu Avrupa'ya yayıldığı düşünülmektedir. Bir varsayımın göre çiftçi ekonomisinin Avrupa'ya yayılmasına ilk tarımcı topluluklar arasında bir kabileler arası iletişim aracı olarak Hint-Avrupa dilinin yayılmasının eşlik ettiği öne sürülmektedir.

M.Ö. 6. binyılın ortalarında Dinyester ve Güney Bug ırmaklarının ormanlık vadilerinde Bugo-Dinyesteryen denilen yeni bir toplumsal kültürel birim ortaya çıkar. Yazar bu kültürü oluşturan insanların komşu tarımcı topluluklarla yoğun ekonomik ve kültürel temaslarda bulunan toplayıcı ekonomiye sahip halklar olduğunu belirtir. Çiftçilerle toplayıcılar arasındaki yoğun temaslardan sonucunda Hint-Avrupa dili toplayıcılar tarafından da yavaş yavaş benimsenmiştir. Avrupa'da çanak çömleğin Dinyester Irmağı'ndan itibaren batıya doğru Belçika ve kuzey Fransa'ya kadar yayılması Hint-Avrupa dilinin Avrupa'daki kitlesel genişlemesine ilişkin bir gösterge sayılabilir.

M.Ö. 4200-4000'lerde Moldova'dan Orta Dinyeper'e değin Kukuteni-Tripolye kültürü ortaya çıkar. Çoban-çiftçi bu kültürün ilk tarım dünyasının diğer kesimleriyle çok yönlü temaları bulduğunu açıkça gösteren sanat alanındaki karşılıklıklar, bir ortak iletişim aracı olarak Hint-Avrupa dilinin varlığına işaret etmektedir. Hemen hemen aynı dönemde Aşağı Tuna ovasının doğu kesiminde Dobruca, Muntenia ve Tuna-Dinyeper akarsuları arasındaki sahalarda Gumelnitza kültürü vardır. Bu kültürle Kukuteni-Tripolye arasında yoğun temaslardan vardır. Tripolye ve Gumelnitza kültürlerinin ortaya çıkması ve gelişmesi Kuzey Karadeniz'in ağırlıklı olarak toplayıcı olan gruplarının bulunduğu bölgelerde çiftçi ekonomisinin yayılmasıyla doğrudan ilişkili karmaşık toplumsal ve demografik süreçlerden kaynaklanmaktadır. Kuzeybatı Karadeniz bölgesinin tarımsal dünyaya dahil olması, zorunlu olarak, burada Erken Neolitik'ten beri süregelen Hint-Avrupa dilinin bu bölgeye sızması anlamına gelir. Yukarıda anlatılan kültürlerden doğuda bozkırsal Karadeniz düzlüğünde daha farklı bir ekonomiye sahip kültür grupları bulunmaktaydı. Bunlardan biri Sredni Stog'dur. Büyük ölçüde at yetiştiriciliğine dayanan ekonomiye sahip olan bu kültürde tarım yapıldığına dair hiçbir kanıt yoktur.

İkinci bir kültür Mikhailovkadır. Bu kültürün ekonomisi Sredni Stog'dan tamamen farklıdır. Hayvan kalıntılarının %95'i koyun ve keçidir. Ekonomisi hayvancılık ve avcılıkla desteklenen tarıma dayanmaktadır. Mikhailovko ile Tripolye toplulukları arasında sıkı temaslardan vardır. M.Ö. III. binyılda Tripolye topluluklarında derin bir ekonomik ve toplumsal bunalım yaşanmıştır. Yerleşim sayısında da azalma meydana gelmiştir. Yazar bu bunalımın Avrupa'nın bir bölümünden ayrı bir olgu olarak düşünülemeyeceğini belirtir. Son yıllarda Moldovyalı ve Ukraynalı arkeologlar tarafından yapılan incelemeler, sonraki aşamada Tripolye geleneklerinin daha geniş bir alana yayıldığını ortaya koymuştur. Yazar, Dergachev'in geç Tripolye sırasında işlediğini öne

sürdüğü iki diyalektik süreci ele almaktadır. Bu iki süreçten ilki önemli bir parçalanma ve çok sayıdaki kültürel ve etno-toplumsal varlığın ortaya çıkması, ikincisi ise bu varlıkların tedrici bir kültürel seviyelenmeye girmeleridir. Dolukhanov'a göre ikinci eğilim, Tripolye gruplarının etnik bir bütünlük arzettiğini savunmaya yarıyan ek bir kanıt sağlamaktadır. Bu kültürel benzerlik geç Tripolye toplulukları arasındaki yakın ekonomik (özellikle metalurji ve maden işlemeciliği) ve kültürel ilişkilerden kaynaklanmaktadır. Geç Tripolye'de iki ana maden işleme merkezi vardır. Bunlar Usatovo ve Sofievkadır. Usatovo grubu içerisinde yerleşmelerin yanı sıra mezarlıklar da önemlidir. Usatovo'da hem düz mezar hem de kurgan türü mezarlar vardır. Zengin bir metal buluntu grubu içeren bu mezarlar sosyo-politik bilgiler içermektedir. Bu mezarlar, seçkinlere ait gömüler dışında fakir insan kesimlerini de kapsamaktadır. Usatovo ile Sredgi Stog kurgan mezarları arasında şaşırtıcı benzerlikler vardır. Bu gömü geleneğinin gelenekselleştiği söylenebilir. Yazara göre Kurgan mezarları, öncelikle yükselen toplumsal ve siyasal iktidarın simgeleridir. Ayrıca kurganlar grup yönelimli beylik tipi toplumsal yapılar içinde ayrı bir hiyerarşik yapının ortaya çıktığını göstermektedir.

Kuzey Karadeniz bozkırlarında ortaya çıkmış olan bu süreçlerin etkisi, bölgenin dışına da yayılmıştır. Romanya'daki kültürlerden Çernavodo III ve Kotofeni'nin gelişimi geç Tripolye ile çağdaştır. Bu kültürler Çernavodo I'de türemiştir. Renfrew'un, Çernavodo, Ezero ve Baden'in Troia I ve Ege Erken Tunç Çağı ile çağdaş olduğu düşüncesine dikkat çeken yazar Renfrew'un vardığı en önemli sonucun Hint-Avrupa dili konuşanların büyük ölçekli herhangi bir istilasına yer bırakmayacak şekilde ilk Neolitik Çağ'dan başlayarak Tunç Çağı kültürlerinin kesintiye uğramaksızın geliştiğini belgelemektedir. Yazarın üzerinde durduğu bir başka konu Çukur Mezar kültürüdür. M.Ö. 3. binyıldan itibaren bu kültür Doğu Avrupa'nın bozkırsal ve kısmen de ormansal-bozkırsal alanında yayılmıştır. Çukur Mezar kültüründe tarımın yapıldığı bilinmekteyse de ekonomi esas olarak hayvancılığa dayanmaktadır. Yazar, Çukur Mezar (Yamnaya) biçimlendiren kültürel öğelerin yayılmasını, Güneydoğu Avrupa ve Kuzey Karadeniz bozkırlarının geniş bir bölgesinde devreye giren benzer toplumsal süreçlerle ilişkilendirmektedir. Bu yayılma, beylik tipi göçebe toplumsal yapıları kapsamıştır. Göçebe beyliğin gelişmesine türdeş olmayan toplumsal gruplar arasındaki bilgi mübadeleri de eşlik etmiştir. Hiçbir zaman büyük ölçekli göçleri ima etmediği vurgulanan bu süreçlerde oluşan göçlerin Hint-Avrupa dillerinin yayılmasına da bir etkisi olmamıştır. Bu dil, zaten bölgede en azından 2000 yıl önce ilk tarım ekonomisiyle birlikte oluşmuştur. Artan ticari ilişkiler ve toplumlar arasındaki bilgi mübadeleri sonucunda Çukur Mezar geleneği Kuzey Karadeniz bozkırlarında hızla yayılmıştır. Ancak bu durumun Hint-Avrupa dilinin yayılmasıyla bir bağlantı kuramayacağı vurgulanmakta, bunların ağırlıklı olarak Hint-Avrupa dili konuşan gruplar arasında işleyen yerel ve toplumsal süreçler olduğuna dikkat çekilmektedir.

"Orta Asya'nın Çöküşü" kısmında Orta Asya'da Namazgah V'in çöküşüyle başlayan süreç anlatılmaktadır. Yazar, göreceli olarak kısa bir zaman diliminde büyük kent öncesi merkezlerin (özellikle 50 hektarı aşmış) yok olduğunu ve yerlerine alanları 2 hektardan az olan birkaç küçük yerleşmenin ortaya çıktığını vurgulanmaktadır. Kent öncesi uygarlığın çöküşüyle önemli nüfus grupları doğuya doğru hareketlenmiştir. Baktria'da Amuderya'nın kuzey ve güneyinde M.Ö. 2. binyılın ilk yarısında büyük tarım yerleşmeleri belirlemiştir. Konet dağı'nın batısındaki Sumbar vadisinde yapılan araştırmalarda Tunç Çağı yerleşmeleri ve mezarlıkları bulunan çok büyük höyükler saptanmıştır. Mezarların içerisinden gelen gri çanak çömleğin benzerleri Kuzeybatı İran'da, Turengtepe IIIc, Şahteppe II, Sialk IIIk ve Hissar c'de saptanmıştır. Bu keramiğin yayılımının ilk Hint-Arilerin bu bölgeye sızmalarıyla ilişkili olduğu önerilmektedir. Yeni araştırmalar sonucunda "tek bir gri keramik" kültürünün olmadığı kanıtlanmıştır. Keramiğin rengi (gri) üretim teknolojisindeki değişimle ilişkiliydi ve etnik bir göstergesi yoktu.

Kent öncesi ilk tarım uygarlıklarının çöküşünden sonra Kafkasya, Küçük Asya, Balkanlar ve Kuzey Karadeniz bozkırlarında beylik türü toplumsal yapı yerleşmiştir. Çok etnik gruplu sosyo-kültürel birimler, ayrı etnik kimlikler esasında daha küçük gruplara ayrılmışlardır. Bu grupların üyeleri yoğun ekonomik, toplumsal ve kültürel bağlar içerisinde birleşmişlerdir. Bu dönemde ticari ve kültürel temaslar artarak devam etmiş, kaynaklar için artan rekabet, genellikle etnik gruplar arası çatışma ve savaşlarla noktalanmıştır.

"Küçülen İmparatorluklar" kısmında M.Ö. 2. binyılda Mezopotamya ve Ortadoğu topraklarında yaşanan etnik hareketler incelenmiştir. İlk olarak Kuzey Mezopotamya'daki Hurri varlığı, Hurri-Urartu dilinin kuzeydoğu Kafkas dilleriyle ilişkisi ve Mitanni devleti ele alınmıştır. Mitanni devletinin yöneticileri de Hurri dilini kullanmışlardır. Yazara göre Ortadoğu'nun M.Ö. 2. binyıl tarihindeki en önemli olay Hint-Avrupalılara ait tarihi kayıtların görülmesidir. Kaydedilmiş ilk Hint-Avrupa dili Hititçedir. Hititler, Anadolu'ya gelmeden önce Kafkas dillerinden Abhazo-Adige grubuyla akraba Hattiler bölgesinde yaşamaktaydılar. Yazar bu dönem Anadolu'sundaki etnik ve dilsel süreçleri açıklayabilmek için arkeolojik bulgulardan da faydalanmıştır. Bu dönemin güçlü ve zengin beylikleri arasında sürekli çatışmaların olduğuna dikkat çekmektedir. Orta Anadolu'da bu dönemde görülen çanak çömlek türleri anladıktan sonra Kültepe kazıları üzerinde durulmuştur. Karum hakkında bilgi verilmiş, tüccarların hem batı Samice hem de Asur-Babilce, yerli egemenlerin ise ya Hattice ya da tanınır biçiminde bir Hint-Avrupa dili konuştuklardan yola çıkarak bu durumun eski doğu devlet yapısının çok etnik gruplu olduğuna ilişkin bir kanıt olduğu, ayrıca Yakınoğu'da Hint-Avrupalılar'ın enaz Hattiler kadar eski oldukları sonucuna varılmaktadır. Oysa önceki sayfalarda Hattiler'in, Hititler'in Orta Anadolu'ya gelmeden önce yaşayan halklar, Hattice'nin de Hint-Avrupa dili olmayan bir dil olduğu belirtilmiştir. Kaldı ki Kültepe vesikalari Hattiler'in Anadolu'ya girişinden çok sonraki bir tarihe M.Ö. 2. binyılın ilk evrelerine aittir. Yazar, Hititler'in kullandıkları 8 farklı dili temel alarak onların çok etnik gruplu olduğunu vurgulamaktadır. Bu dillerden resmi dil Hititçe ve Akadça idi. Arşivlerde ise tpki Hititçe gibi bir Hint-Avrupa dili olan Luwice ve Palaca da kullanılmıştır.

Hitit devletinin çöküşüne doğru Hitit dili yazılı kaynaklarda yerini Luwi hiyerogriflerine bırakmıştır. Yazara göre Hitit imparatorluğunun yıkılışına neden olan etkenler arasında Urartu krallığının doğuşu da vardır. Urartu devletinin kuruluşu ve genişlemesi hakkında bilgi verildikten sonra Urartu sanatının esas olarak Mezopotamya tarzında gelişmesine karşın bazı yönlerden Asur mimarisine üstün gelen özgün özelliklere sahip olduğu, Urartu kültürü üzerinde yerli Kafkasya geleneklerinin etkisi vurgulanmaktadır. Yazar, bir Hint-Avrupa dili olan Ermenice üzerinde durmaktadır. Ermeni tarihiyle bağlantılı kılınmaya çalışılan dönemler hakkında bilgi verilmiştir. Yazarın önceki bölümlerde de bildirildiği biçimde Hint-Avrupa dilinin Neolitik Çağ'dan itibaren Ortadoğu'da var olduğuna dikkat çekilmiş, aynı zamanda Önkaftasya'nın Eneolitik ve Tunç Çağı yerleşmelerindeki bazı gruplar arasında da kullanıldığı ileri sürülmüştür.

"Samiler" kısmında Sami dillerinin kökeniyle ilgili bazı bilgiler verilmiştir. Sami proto dilinin anayurduna ilişkin iki temel varsayım bulunmaktadır. Birinci varsayım Kuzey Afrika, ikincisi ise Yakın Doğu çölleri'dir. Yazar, mevcut arkeolojik ve paleoekolojik bulgulara dayanarak Sami dili konuşan halkların anayurdunun Arabistan ve Suriye ovalarındaki çöllük alanlara yerleşmektedir. "Protosami" sözü açık bir biçimde büyük ölçüde kurak bir çevrede gelişen toplayıcı bir ekonomiyi yansıtır.

"Sonuç" bölümünde önceki bölümlerde ele alınan bilgiler yeniden gözden geçirilerek eski Ortadoğu'da etnik ve dilsel saptamalar yapılmaya çalışılmıştır. Paleolitik Çağ hakkında ayrıntılı bilgiler verildikten sonra Neolitik Çağ'da besin üretici ekonominin ortaya çıkışına dikkat çekilmiştir. Çiftçi ekonomisinin yayılmasının Hint-Avrupa dilinin yayılmasıyla birlikte yürüdüğü fik-

rine dikkat çeken Dolukhanov da bu görüşü kabul etmektedir. Eski Ortadoğu'nun etnik gelişim sürecindeki bir başka aşama "ikinci ürün devrimi" olarak nitelenen M.Ö.4800-3000 yıllarıdır. Bu süreçte tarım çok ilerleyerek saban ve diğer kültürel ve teknolojik yenilikler içerir hale gelmiştir. Ancak bu dönemde iklimde yaşanan olumsuz değişimler sonucunda tarımsal üretim azalmıştır. Kıtık sonucu azalan kaynaklar için artan rekabet koşullarında büyük sosyo-kültürel ağlar daha küçük birimlere ayrılmıştır. Bu durum, özellikle ilk Mezopotamya devletlerinin çevresinde açıkça görülmektedir. Bu birimler, etnik kimlikleri belirgin bir tür beyliklerdir. Yine bu dönemde Mezopotamya'da ilk yazılı uygarlıklar ortaya çıkar. Beyliklerin aksine ilk sınıflı uygarlıklar çok etnik gruplu toplumsal sistemlerdir. Yöneticiler, rahipler, tüccarlar genellikle çiftçilikle uğraşan normal halk kitlelerine yabancı azınlıklardan oluşmaktadır.

Yukarıda ana hatlarıyla tanıtmaya çalıştığımız eserin ismi "Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı" olmasına karşın kitabın içeriğinde Ortadoğu dışında çok daha geniş bir alan Güneydoğu Avrupa, Kafkaslar, Kuzey Karadeniz ve hatta Orta Asya'nın erken dönem kültürleri, etnik ve dilsel özellikleriyle ayrıntılarıyla ele alınmıştır. Eserde göze çarpan bir husus, Anadolu'yla ilgili pekçok yerleşimden bahsedilmiş olmasına karşın bu kazıları gerçekleştiren ve yabancı dilde de eserler veren Türk araştırmacıların herhangi bir eserinin kaynakça listesine yazılmamasıdır. Buna karşın yazarın ifade yeteneği, olayları farklı bölümler ve kısımlarda yeniden ele alarak irdelemesi esere oldukça öğretici bir boyut kazandırmaktadır. Bu kitap, Ortadoğu ve çevresinin jeolojik çağlardan tarihsel çağlara uzanan geniş bir döneminin birçok açıdan anlaşılmasını sağlayacak temel başvuru kitaplarından biridir.

ENGİN AKDENİZ